

„locative – patient“ (their participants were also expressed as nominal phrases but the locative was an obligatory sentence element) were found. It seems that the verbal valency is a factor influencing the word order of patient and locative in Czech but it is not the strongest one.

Magdaléna Rysová (Praha)

K explikativním vztahům v češtině¹

Z porovnání hlavních dosavadních teorií o explikativních vztazích v češtině je zřejmé, že jednotlivá pojetí a charakteristika těchto vztahů se mezi sebou mnohdy liší. Problémem je především nejednotnost v hodnocení konkrétních vět podle určitých kritérií – např. věta *Neboj se, neboť jsem s tebou* je v článku Karla Svobody „O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových“ (Svoboda 1956: 7) chápána jako prostá vysvětlovací, zatímco podle *Mluvnice češtiny 3* by byla hodnocena jako důvodová – srov.:

Věty takto spojené [spojkou *neboť*, M.R.] představují přechodnou formu mezi parataxi a hypotaxi. Spojka *neboť* je vždy nahraditelná spojkou *protože*, liší se však od ní právě tím, že vyjadřuje příčinu/důvod jakožto vysvětlení [...] (Daneš 1987: 483-484)

Je tedy nutné jednotlivá kritéria blíže specifikovat tak, aby se kategorie mezivýpovědních vztahů nepřekrývaly, tj. odlišit vztahy explikativní od kauzálních.

Základem práce je analýza jazykového materiálu získaného z dostupných korpusových dat – z Pražského závislostního korpusu (PDT) a Českého národního korpusu (korpus SYN2006PUB a srovnávací korpus InterCorp).

Pro analýzu explikativních vztahů byly jako zástupci způsobu jejich vyjádření vybrány výrazy *totiž*, *vždyt*, *přece* vyskytující se v souvětí. Zkoumána tedy byla souvětí, v nichž se tyto výrazy objevily jako prostředky sloužící k usouvztažnění obsahů daných výpovědí. *Totiž*, *vždyt*, *přece* spojující větné členy či odkazující přes větný koncový signál na předchozí kontext nebyly předmětem zkoumání.

Hlavní analýza se týkala jazykového materiálu získaného z korpusů PDT, SYN2006PUB a InterCorp.

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR č. 405/09/0729 „Od struktury věty k textovým vztahům“ a č. P406/12/0658 „Koreference, diskurs a aktuální členění v kontrastivním pohledu“.

U každé výpovědi bylo určováno, zda jsou obsahy jejich propozic:

- a) totožné/podobné (zda je možné nahradit spojovací výraz za spojení *to jest, to znamená*);
- b) blízké (ve kterých nelze nahradit spojovací výraz za *to jest, to znamená*, ale obsah jedné výpovědi se dá zahrnout do obsahu druhé výpovědi);
- c) různé.

Dále bylo stanoveno, o jaký vztah (podle naší interpretace) se mezi propozicemi jedná – zda jde o explikaci, kauzalitu či jiný vztah, a zda je možné v dané výpovědi nahradit spojovací výraz spojkou *protože*. V analýze jsme přitom brali v úvahu pouze sémantiku, ne formální kritéria.

Po prohledání 2250 výpovědí s výrazy *totiž, vždyť, přece* (zkoumáno bylo vždy prvních 750 výpovědí) z Českého národního korpusu SYN2006 PUB bylo nalezeno 756 výpovědí, které se podle nastavených kritérií hodily pro zamýšlenou analýzu, tj. ve kterých se *totiž, vždyť, přece* vyskytovaly jako výrazy spojující věty v souvětí (119 z nich obsahovalo *totiž*, 580 *vždyť*, 57 *přece*).

V Pražském závislostním korpusu PDT bylo mezi 548 výpověďmi (prohledány byly všechny výskyty) obsahujícími *totiž, vždyť, přece* nalezeno 52 výpovědí relevantních pro náš výzkum (38 z nich tvořily výpovědi s *totiž*, 13 se *vždyť*, 1 s *přece*).

Po prohledání 915 výpovědí ve srovnávacím korpusu InterCorp bylo nalezeno 94 relevantních českých výpovědí s *totiž, vždyť, přece* jako spojkami uvnitř souvětí (38 z nich představovaly výpovědi s výrazem *totiž*, 42 *vždyť*, 14 *přece*).

Vybrané výpovědi byly zkoumány na základě obsahů jednotlivých propozic (zda byly obsahy obou propozic nebo jejich částí v souvětí totožné/podobné, blízké – jeden je možné zahrnout do druhého, různé) a sémantických vztahů mezi nimi. Podle těchto kritérií byly výpovědi rozřazeny do skupin a jednotlivé skupiny popsány a charakterizovány.

Na základě analýzy 902 výpovědí se spojkami *totiž, vždyť, přece* uvnitř souvětí z Pražského závislostního korpusu a Českého národního korpusu je možné vydělit několik sémantických skupin. Při jejich vymezení jsme se zaměřili na odlišení explikace od kauzality.

Explikace

Ze sémantického hlediska lze za čistou explikaci považovat výpovědi, ve kterých jsou obsahy obou větných propozic nebo jejich částí totožné/podobné (obsahem další výpovědi objasňujeme určitou skutečnost obsaženou v předchozí výpovědi – ozřejmujeme obsah výpovědi nebo její části, tzn. říkáme tentýž/podobný obsah ještě jednou, v pozměněné podobě, aby adresát lépe pochopil, co se mu sděluje):

příklad 1:

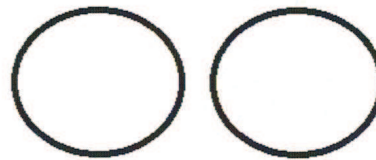
výpověď 1

výpověď 2

Kandinskij maluje hudbu, totiž jinak řečeno prolomil hradbu mezi hudbou a malbou.

(Obsah výpovědi 2 – *prolomit hradbu mezi hudbou a malbou* – objasňuje/vysvětluje obsah části výpovědi 1, tj. co znamená *malovat hudbu*.)

příklad 2:

nominální

část výpovědi 1

výpověď 2

Žádná z nich nedokáže překonat nejdůležitější fakt, totiž že země, která se dostala na dno, se musí uskrovnit.

(Obsah výpovědi 2 – země, která se dostala na dno, se musí uskrovnit – objasňuje/vyplňuje obsah nominální části výpovědi 1, tj. jaký fakt nedokáže žádná z nich překonat.)

Syntakticky může být čistá explikace vyjádřena paratakticky i hypotakticky:

a) Parataxe

Do této skupiny patří výpovědi, v nichž je možné nahrazení spojek *totiž*, *vždyt*, *přece* prostředky typu *to jest*, *to znamená*, *jinými slovy*, *jinak řečeno* – srov.: *Ovšem ze strany Potašova to byla spíš taková „kravata“, na čáře totiž Perlova poněkud přiškrtil a zlato bylo jeho* (možná substituce např. spojením *jinými slovy*).

Na základě získaného materiálu je možné konstatovat, že se jedná o vztah velice řídké se vyskytující. V 902 výpovědích z Pražského závislostního korpusu a Českého národního korpusu se objevil pouze ve dvou případech, pokaždé se spojkou *totiž*.

b) Hypotaxe

Hypotakticky se explikativní vztah vyjadřuje pouze pomocí výrazu *totiž* – buď samotného (srov.: [*přišel M.R.*] *s rozumným odůvodněním: v případě první varianty by totiž ČT při šíření jediného, navíc cizího programu získala dvojí příjem...*), nebo složeného: *totiž že*, *totiž zda*, *totiž aby* (srov.: *Během tohoto období si ale nikdo pořádně neuvědomil jednu věc, totiž že komunistická strana zůstává zcela bez kontroly.*). Pořadí komponentů složeného spojovacího výrazu může být i obrácené – vyskytují se např. výpovědi s výrazy *že totiž*, *aby totiž* (srov.: *K těmto obviněním se po nezdařeném puči v SSSR přidalo další, že totiž jeho osnovatele podpořil.*).

Ve všech případech se jedná o věty obsahové. Z toho je patrné, že zde platí zásada obsahové totožnosti obou propozic nebo jejich částí, protože obsahové věty vysvětlují či vyplňují obsah participantu předchozí věty, na kterém závisí – srov.:

Vedlejší věty obsahové vyjadřují vlastní obsah toho, co je v řídící větě jen obecně naznačeno výrazem, na němž závisejí. Možnost užití obsahové věty a její typ jsou určeny řídícím výrazem (máme tedy co činit se specifickým typem závislosti rekní). (Dušková 2006: 594)

Výpovědi tohoto typu se v Pražském závislostním korpusu a Českém národním korpusu objevily ve 39 výpovědích z celkových 195 obsahujících spojku *totiž*.

Kauzalita

Kauzální vztahy zahrnují v některých pojetích (např. *Mluvnice češtiny 3*) v širším smyslu různé sémantické podskupiny typu příčina, důvod, přípustka, účel, podmínka aj. Tato práce se nezaměřuje na rozlišení jednotlivých vztahů navzájem, ale na jejich odlišení od explikace, proto pracuje se souhrnným pojmem kauzalita.

Ve vztazích, které je možné interpretovat jako kauzalitu, jsou obsahy obou větných propozic nebo jejich částí různé (nesnažíme se adresátovi znovu a jasněji vysvětlit nějakou skutečnost, ale proč daná skutečnost nastala) či blízké (jeden může být zahrnut do druhého):

A) obsahová různost

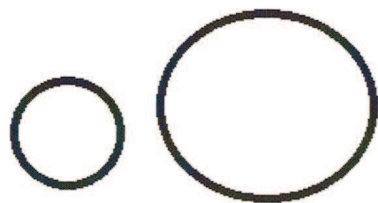

výpověď 1

výpověď 2

Chipa možná mělo v tu chvíli napadnout, že tohle taky není zrovna citlivá poznámka, vždyt z ní plyne, že otec s matčíným kritickým hodnocením bytu souhlasí, jen se mu nezamlouvá, že ho ventilovala nahlas.

B) obsahová blízkost (obsah první výpovědi je konkrétnější, druhé obecnější)

výpověď 1   výpověď 2

Jana dělá domácí úkoly včas, je totiž pilná.

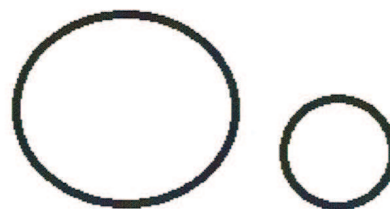
Syntakticky jsou tyto výpovědi vyjádřeny parataxi; objevují se v nich všechny zkoumané spojovací výrazy – *totiž*, *vždyť*, *přece* (*přece* v některých případech ve složené podobě *přece jen* – srov.: [...] *v sedm hodin ráno [uspořádali, M.R.] pro své hosty společnou snídani. Bylo vidět, že nával na ni pořadatelé nedocenili, přece jen nás dobře neznají.*)

Dvojznačné věty

Mezi analyzovanými výpověďmi se vyskytly i takové, jejichž interpretace může být dvojznačná – srov.: *Avšak na primát se opět a tím spíše zapomnělo, vždyť doklady o něm se stále více propadaly do neznáma.*

Tato výpověď může být klasifikována jako explikace (vysvětlením toho, že *se na primát opět a tím spíše zapomnělo*, je to, že *doklady o něm se stále více propadaly do neznáma*) i jako kauzalita (příčinou toho, proč *se na primát opět a tím spíše zapomnělo*, je to, že *doklady o něm se stále více propadaly do neznáma*).

Na základě analýzy jazykového materiálu z korpusů PDT a SYN2006 PUB bylo zjištěno, že ze sémantického hlediska jsou u těchto výpovědí obsahy obou větných propozic blízké, přičemž obsah první výpovědi je obecnější, druhé konkrétnější (obsah druhé výpovědi je možno zahrnout do obsahu výpovědi první):

výpověď 1

výpověď 2

Jana je pilná, dělá totiž domácí úkoly včas.

Daná výpověď může vyjadřovat jak explikaci (dokladem/vysvětlením toho, že *je Jana pilná*, je skutečnost, že *dělá domácí úkoly včas*), tak kauzalitu (to, že *Jana dělá domácí úkoly včas*, je důsledkem toho, že *je pilná*).

Ze syntaktického hlediska se ve výpovědích tohoto typu jedná o parataxi. Vyskytují se v nich všechny zkoumané výrazy *totiž*, *vždyť* i *přece* (*přece* v některých případech ve složené podobě *přece jen* – srov.: *Bylo to mezní řešení – zavádět bezpečnostní zařízení je přece jen modernější.*)

Dvojznačné výpovědi se v Pražském závislostním korpusu a Českém národním korpusu objevily ve 170 výskytech z celkových 902 obsahujících spojovací výrazy *totiž*, *vždyť*, *přece*.

Rozlišení explikace od kauzality pomocí parafrází

Na základě analýzy 902 zkoumaných výpovědí (tj. výpovědí s výrazy *totiž*, *vždyť*, *přece* spojujícími dvě klauze v rámci souvětí) navrhuje pro odlišení explikativních a kauzálních vztahů test pomocí parafrází. Uvedené vztahy mohou od sebe být odlišeny užitím parafráze *uved' příklad/doklad toho, že...* pro explikaci a *uved' příklad/doklad toho, proč...* pro kauzalitu. Tento test od sebe odlišuje výpovědi typu:

- a) *Hráli dobře, dali totiž pět gólů.*
- b) *Hráli dobře, hodně totiž trénovali.*

Aplikace testu:

- a) *Uved' příklad/doklad toho, že hráli dobře.* Odpověď: *Dali pět gólů.*
- b) *Uved' příklad/doklad toho, proč hráli dobře.* Odpověď: *Hodně trénovali.*

V případě *a* se ptáme po vysvětlení, příp. zkonkrétnění obsahu předchozí klauze nebo její části. *Hrát dobře* v sobě sémanticky zahrnuje *dát/dávat góly*. Z toho je patrné, že o explikaci uvažujeme v případech obsahové totožnosti/podobnosti či blízkosti, nikoli různosti. Ta se vyskytuje ve vztazích kauzálních, jak je tomu v případě *b*. Z 902 výpovědí nalezených v Pražském závislostním korpusu a Českém národním korpusu se tento druh explikace vyskytl ve 109 případech, kauzality ve 388 případech.

Test pomocí parafrází funguje skutečně pro odlišení explikace od kauzality, nikoli tedy pro výpovědi, které jsou samy o sobě dvojnásobné, tj. test platí pouze pro výpovědi, které vyjadřují buď explikaci, nebo kauzality (tzn. nemohou být interpretovány obojím způsobem). Ve výpovědích, které v sobě nesou možnost dvojí interpretace (viz příklad *Jana je pilná, dělá totiž domácí úkoly včas*), potom logicky lze užít jak parafrázi pro explikaci, tak pro příčinu.

V těchto víceznačných případech pravděpodobně neexistuje žádné jiné, např. formální kritérium, jak explikaci a kauzality odlišit (test pomocí parafrází zde nepomůže – jsou možné obě; test substitucí za spojku *protože* navrhovaný např. Svobodou v článku „O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových“ rovněž zcela nefunguje). Záleží zde na širším kontextu, lexikálním obsazení participantů atd. Pro praktické anotace diskurzivních vztahů to znamená, že posouzení těchto výpovědí závisí na rozhodnutí a interpretaci anotátora.

Pořadí obecnějšího/širšího a konkrétnějšího významu u obsahové blízkosti pro explikaci a kauzality

Na základě analýzy jazykového materiálu z Pražského závislostního korpusu a Českého národního korpusu bylo zjištěno, že v případě obsahové blízkosti se explikace pravděpodobně objevuje pouze tehdy, je-li pořadí významů obecnější/širší v první klauzi, konkrétnější v druhé – srov. typy výpovědí:

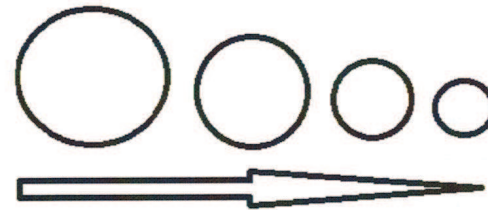
- a) *Náš soused je lenoch, neudělá totiž víc, než musí.*
- b) *Náš soused neudělá víc, než musí, je totiž lenoch.*

Na těchto výpovědích je možné aplikovat následující princip: jsou-li obsahy obou vět blízké a předchází-li obecnější/širší význam významu konkrétnějšímu, jedná se o explikaci nebo kauzality (srov. výpověď typu: *Klára je*

hezká, má totiž okouzlující vlasy – lze ji interpretovat jako explikaci i kauzality; výpovědi *má okouzlující vlasy* je možné odpovědět na parafrázi *uved' příklad/doklad toho, že je Klára hezká* i *uved' příklad/doklad toho, proč je Klára hezká*). Předchází-li konkrétnější význam významu obecnějšímu/širšímu, jde o kauzality (explikace se v tomto případě neobjevuje) – srov. testy pomocí parafrází:

- ad a) *Uved' příklad/doklad toho, že je soused lenoch.* Odpověď: *Neudělá víc, než musí.* – jde o explikaci
(vs. *Uved' příklad/doklad toho, proč je soused lenoch.* Odpověď např.: *Doma ho nevedli k práci.* – ve výpovědi *a* nejde o kauzality)
- ad b) *Uved' příklad/doklad toho, proč soused neudělá víc, než musí.* Odpověď: *Je lenoch.* – jde o kauzality
(vs. *Uved' příklad/doklad toho, že soused neudělá víc, než musí.* Odpověď např.: *Splní si své povinnosti a nic víc.* – ve výpovědi *b* nejde o explikaci)

Postup explikace je tedy možné si představit na následujícím obrázku:

- srov. příklad výpovědí: *Náš soused je lenoch, neudělá totiž víc, než musí.*
- *Náš soused neudělá víc, než musí, splní si totiž své povinnosti a nic víc.*
- *Náš soused si splní své povinnosti a nic víc, přijde totiž z práce a lehne si.*

Závěr

Po prohledání 3713 výpovědí s výrazy *totiž*, *vždyt'*, *přece* z Českého národního korpusu (korpusů SYN2006PUB a InterCorp) a z Pražského závislostního korpusu (PDT) bylo nalezeno 902 výpovědí (ty tvoří 24,29 % z celkového počtu prohledaných výpovědí), které byly podle nastavených kritérií vhodné pro zamýšlenou analýzu, tj. ve kterých se výrazy *totiž*,

vždyť, přece vyskytovaly jako spojovací prostředky v souvětí (*totiž, vždyť, přece* spojující větné členy či odkazující přes větný koncový signál k předchozímu kontextu nebyly předmětem zkoumání). Na základě analýzy těchto výpovědí bylo zjištěno, že se dané výrazy objevují v několika sémantických vztazích. Tato práce se zaměřila na explikaci a kauzalitu, především na jejich vzájemné odlišení.

Ukázalo se, že o explikaci se jedná v případech obsahové totožnosti/podobnosti propozic obou výpovědí nebo jejich částí. Pokud je totožný/podobný obsah celých výpovědí, je v nich možná substituce spojovacího výrazu za *to jest, to znamená, jinými slovy, jinak řečeno* – srov.: *Ovšem ze strany Potašova to byla spíš taková „kravata“, na čáře totiž Perlova poněkud přiškrtl a zlato bylo jeho.* Jde ovšem spíše o okrajový jev, ve vyhledaných datech se vyskytl pouze ve dvou případech, pokaždé se spojkou *totiž*.

Pokud se obsahová totožnost/podobnost týkala jen částí výpovědí, byla v nich explikace vyjádřena (v našem materiálu) vždy pomocí *totiž* (nikdy ne *přece, vždyť*). Spojka *totiž* se v těchto případech vyskytovala často ve složené podobě *totiž že, totiž zda, totiž aby* – srov.: *Během tohoto období si ale nikdo pořádně neuvědomil jednu věc, totiž že komunistická strana zůstává zcela bez kontroly...; Za těmito konkrétnostmi se však skrývá mnohem obecnější obava – totiž to, zda je Evropa vůbec ochotna přijmout islámské Turecko pod svá evropská křídla, ať už podmínky splněny jsou nebo ne; Základním obviněním z vlastizrady bylo pozvednutí zbraně proti králi, ale je zde jedno omezení: totiž aby vlastizrádce mohl být vlastizrádcem, musí mít povinnost loajálnosti vůči vlasti.*

Explikace se dále objevuje v případech obsahové blízkosti obou propozic – obsah první je obecnější než obsah druhé – druhá klauze zde vysvětluje, přibližuje či zkonkrétňuje klauzi předchozí (nebo její část). V těchto případech je možné užití parafráze *uved' příklad/doklad toho, že...* (srov.: *Setkáte se zde se všemi starými soudruhy, vždyť sem píše občan Hoření, občan Stano, i občanka Balášová!*). Tento typ explikace byl vyjádřen všemi zkoumanými spojovacími výrazy, tj. *totiž, vždyť, přece (přece jen)*.

O kauzalitu se jedná tehdy, jsou-li obsahy daných propozic různé – a pokud obsah klauze s *totiž, vždyť, přece* uvádí v širokém smyslu důvodové okolnosti pro obsah klauze předchozí (srov.: *Chipa možná mělo v tu chvíli napadnout, že tohle taky není zrovna citlivá poznámka, vždyť z ní plyne, že otec s matčíným kritickým hodnocením bytu souhlasí, jen se mu neza-*

mlouvá, že ho ventilovala nahlas.) – či blízké (obsah jedné klauze je možno zahrnout do obsahu klauze druhé, přičemž na pořadí obecnější – konkrétnější význam v těchto případech nezáleží – kauzalita se může vyskytnout v obou). V těchto výpovědích je možné užití parafráze *uved' příklad/doklad toho, proč...* (srov.: *Hráli dobře, hodně totiž trénovali.*). Kauzalita může být vyjádřena všemi zkoumanými výrazy – *totiž, vždyť i přece (přece jen)*.

Literatura

- Český národní korpus – InterCorp. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, <http://www.korpus.cz> (5.5.2011).
- Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, <http://www.korpus.cz> (5.5.2011).
- Daneš, František a kol. 1987: *Mluvnice češtiny III*, Praha.
- Dušková, Libuše a kol. 2006: *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny*, Praha.
- Pražský závislostní korpus 2.0. Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK, Praha, <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/index-cz.html> (5.5.2011).
- Svoboda, Karel 1956: „O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových“, in: *Naše řeč* 1-2, 1956, 1-18.

On Explicative Relationships in Czech

The aim of the paper is to explore and characterise explicative relationships in Czech expressed by linking elements *totiž, vždyť, přece* and to distinguish them from other semantic relationships within the compound and complex sentences (mainly from causality). The research was carried out on the basis of the analysis of linguistic material gained from the Czech National Corpus (SYNPUB2006 and parallel corpus InterCorp) and Prague Dependency Treebank (PDT).

On the basis of the achieved results, it was demonstrated that explication occurs when the contents of both propositions are:

- a) the same/similar;
- b) close (the content closeness is understood as a case when the content of one utterance can be included into the content of the second; the analysis of the obtained material demonstrated that explication occurs only in instances when the content of the first utterance is more general or wider than the content of the second).